УДК 821.161.2-2.82-252Черк.09 © 2015 **Козачук Н.В. (Чернівці)**

ТРАГЕДІЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ І ЙОГО ЛІДЕРА У ДРАМІ "КОЛИ НАРОД МОВЧИТЬ" СПИРИДОНА ЧЕРКАСЕНКА

Розглядається маловідома драма С. Черкасенка „Коли народ мовчить". Акцент робиться на втраті людьми віри у можливу свободу, перетворенню їх на покірних рабів. Розкривається неоднозначний образ І. Мазепи, якого спочатку сприймають як московського прислужника, але потім переконуються у його рішучості порвати із ненависним північним сусідом і здобути незалежність України. Драма відзначається виразними антиколоніальними мотивами.

Ключові слова: *С. Черкасенко, І. Мазепа, В. Кочубей, Юда, антиколоніальні мотиви.*

Одним із ключових образів світової (Д. Байрон, В. Гюго, О. Пушкін, Ю. Словацький) та української літератури у XIX і впродовж усього XX століття (С. Руданський, С. Воробкевич, В. Пачовський, Б. Лепкий, О. Островський, В. Сосюра, С. Черкасенко, Л. Старицька-Черняхівська, Г. Лужницький, І. Огієнко, М. Ласовська-Крук) стає образ І. Мазепи, який поступово витісняє навіть образ Б. Хмельницького. На думку О. Гнатюк, *"саме Мазепа – з огляду на політичний підтекст – викликає найбільший контроверз. Ота постать найбільше виринає в контексті, тією чи іншою мірою, позначеному антиросійськими настроями, і навпаки – найворожіше до постаті Мазепи налаштовані проросійські політичні й культурні діячі"* [1, с. 461]. Постать І. Мазепи в зарубіжному письменстві досліджувалась Д. Наливайком, в українській науці про літературу зверталися до нього у своїх працях А. Волков, Д. Донцов, В. Шевчук, як лідера нації подають художній образ І. Мазепи Ю. Липа, Є. Маланюк, І. Огієнко. Але поза увагою вчених залишився ряд західноукраїнських та еміграційних драм, одна з яких стала предметом нашого дослідження.

Популярність образу Мазепи в царині драматургії зумовлена специфікою такого роду літератури, що завжди тяжів до відображення гострих і напружених конфліктів, сильних і пристрасних характерів. Примітно, що звертається до нього й С. Воробкевич у п'єсі "Мазепа і Кочубей" (1891), де устами Івана Іскри висловлює мрії про незалежну Україну. Далі були п'єси В. Пачовського "Сон української ночі" (1903), Г. Коваленка "Зрада" (1904), "Сфінкс Європи" (1914), "Гетьман Мазепа. Містерія воскресіння" (1933), О. Островського "Гетьман Іван Мазепа" (1918), Л. Старицької-Черняхівської "Іван Мазепа" (1927), С. Черкасенка "Коли народ мовчить…" (1927), "Вельможна пані Кочубеїха" (1936), Г. Лужницького "Гетьман Мазепа" (1959), І. Огієнка "Розп'ятий Мазепа" (1961), М. Ласовської-Крук "День Мазепи" (1993).

П'єса "Коли народ мовчить" С. Черкасенка друкувалась на сторінках чернівецької газети "Самостійна думка" у 1933 році. На відміну від інших драматичних творів цього автора, які досліджували О. Бабишкін, Л. Дем'янівська, Л. Дякунова, Н. Майборода, О. Мишанич, В. Погре-Бенник, ця драма досі залишалася не поміченою науковцями.

Тема твору – змалювання переходу І. Мазепи на бік шведів, його поразка в Полтавській битві й розбиті мрії про суверенну державу. Центральною проблемою стали стосунки гетьмана зі старшиною і народом. Як зазначає Б. Крупницький, *"Мазепин учинок не мав успіху, бо став цілковитою несподіванкою для мас"* [3, с. 282]. У драмі розкрито трагедію лідера, якого усі звинувачують у прислуговуванні Москві. Пізніше виявиться, що це була тільки вимушена вичікувальна позиція гетьмана, котрий зважував кожен крок і чекав слушної нагоди, щоб обрати подальшого союзника, який забезпечить незалежність Україні. Трагедія Мазепи в тому, що він не може розкрити свої плани нікому з козаків, адже в жодному з них не певен. Постійні доноси цареві зробили його воїном-одинаком, який до останньої хвилини приховує справжні наміри. Після погрози Кочубея скаржитись цареві гетьман із болем говорить про сліпий та глухий український народ, серед котрого чимало зрадників, але майже нема сміливих людей, які б прагнули волі. Виросли цілі покоління рабів, довели їх до байдужості та сліпої покори. Мазепа у відчаї волає: *"Невже мої думки й зусилля марні / Худобу цю та обернути в пана, / В господаря на власній на землі?..."* [5, №7–8, с. 182].

Інша сюжетна лінія, особистісна, розкриває взаємини Мазепи з Мотрею Кочубеївною. Автор підкреслює щирість цих стосунків, подає як пізню надію на особисте щастя. Образ Мотрі ідеалізований. Основною рисою героїні є рішучість, адже вона може захистити затриманих козаків, втекти з дому, де пригноблюють родичі. У той же час показано, що вона мислить не гірше за будь-кого із козацької старшини. Їй болить доля України, непокоять звинувачення гетьмана у бездільності, скептичне ставлення до нього простих людей.

Образ гетьмана спочатку подано як безправного і повністю контрольованого московськими військовими: *"Та що казать?.. хіба не бачиш, отче, / Що москалі й самого вже гетьмана / Он стережуть, щоб часом з нами він / Не*

побратавсь…" [5, №3, с. 78].

Козаки зазначають, що І. Мазепа став вірним слугою Москви, навіть глузують: *"… гетьман / Так тулиться до вражої Москви, / Як той судак до неводу безглуздий…"* [5, №3, с. 78].

У творі відсутні портретні характеристики гетьмана, натомість акцент робиться на його вдачі й політичній діяльності. Перші відгуки про Мазепу різко негативні: *"… А гетьман / Ваш має тільки булаву та ще – / Лисичий довгий хвіст, і коливає / Хвостом отим за вітром за московським"* [5, №3, с. 78].

Як і в І. Огієнка, у драмі "Розп'ятий Мазепа" Горленкові слова протиставляють нерішучість Мазепи сміливому виступові Б. Хмельницького: *"Всі молимось за душу батька Хмеля, / Що визволив з-під польської кормиги / Народ і нашу неньку-Україну, – / Коли ж твоя рука, ясновельможний, / Лишить в такій неволі козаків, / То діти наші, певне, прокленуть / Навік твою і душу, і кістки!"* [5, №3, с. 80].

Сміливість і рішучість запорожців, водночас можливість впливати на події, а не бути сліпим виконавцем волі отамана розкриваються через образ Вовка, котрий у вічі Мазепі кидає докір: *"І на московському на ланцюгу / Січовика не втримаєш, як пса, / І шиї під ярмо не зігне він, / Під довбню лоба не підставить теж, / Як та худоба…"* [5, №3, с. 80].

Якщо Войнаровський намагається захистити січовика Вовка і посполитого від московської варти, то Мазепа, почувши критичні зауваження Вовка, наказує ув'язнити обох затриманих. Рятує їх лише прохання Мотрі Кочубеївни, яка заступилася за затриманих. Дуже швидко автор показує, що сам Мазепа теж втомився від московської неволі і шукає виходу з неї.

На бенкеті, де був присутній Петро І, генеральний осавула Ломиковський визначає такі риси майбутнього гетьмана (Скоропадського), який буде угодний Москві: *"…дурний, / Як пень, слухняний, смирний, як теля, – / Чого ж іще?.. Нема чого журитись!../ Його вбере гарненько Настя в плахту, / Сама ж у руки візьме булаву. / Чи рада буде Україна – хтозна, / А що Москва радітиме, то певне"* [5, № 4, с. 104]. Тобто Москва втомилася від мудрого й хитрого Мазепи і прагне знайти покірного дурника, слухняного виконавця. Саме такою кандидатурою і показано І. Скоропадського, хоча історична наука показує його як мудрого гетьмана, якому не довіряв Петро І і який пробує змінити стосунки України з Московією, для чого пише решетилівські статті 1709 року, що були відхилені.

Петро І характеризує Мазепу: *"Ти нємащен, да разум твой вастьор"* [5, № 4, с. 108]. Так акцентується на головній рисі гетьмана – природному гострому розумові, якому позаздрив російський самодержець. Навіть Кочубей змушений констатувати: *"Лукавий він, та розумом своїм / Бере над всіми гору"* [5, № 9, с. 234]. Та й чернець Святайло відзначає побожність гетьмана та його велику прихильність до православ'я і святих церков (хоча Кочубеїха пробує переконати в протилежному, навіть припускає, що ясновельможний насправді католик). До слова, у драмі С. Воробкевича охтирський полковник Федір Осипов також звинувачує гетьмана в будівництві церков, що робить він не від щирості своєї, а відбираючи чужі багатства.

Із розмови гетьмана з бандуристом проглядає особливе ставлення Мазепи до рідного краю і народної пісні: *"…Я люблю / За те свій край, що над усі краї / Пишає він, як квітами, піснями / І творить повсякчас нові. Це знак, / Що ще жива душа лицарська в нім, / Жива, й здорова, й повна сили вщерть"* [5, № 5–6, с. 136].

Якщо Кочубей злякався відвертої пісні про московську неволю в Україні, то Мазепа по-філософськи ставиться до неї: з часом люди зрозуміють, про що йдеться, і розсудять, де правда. Гетьман і сам співає власну пісню "Ой горе-горе чайці-небозі…", прослухавши яку, кобзар мовить: *"Ти – батько рідний рідній Україні / Й дурні про тебе усі поголоски"* [5, № 5–6, с. 137].

Пісня розкриває душу Мазепи, його справжні почуття до Батьківщини і вболівання за її долю. Не зрозумів суті гетьманової пісні лише Скоропадський, образ якого у творі поданий сатирично – для протиставлення мудрому гетьманові. Тому Ломиковський йому розтлумачує: *"Але, полковнику, не всім / Байдуже те, коли, як чаєнят, / Поварять їх у казані московськім"* [5, № 5–6, с. 137].

Символічний образ чайки, яку Мазепа прагнув перетворити на орла, розкриває трагізм нездійсненних мрій політика. Адже чайка відома своїм тужливим криком, виступає *"символом засмученої матері-вдови, а також Україні-матері, що вивела дітей при битій дорозі, як у пісні І. Мазепи "Ой горе тій чайці…"* [2, с. 633]. У той же час *"орел – символ відваги, сміливості, гордості, чоловічої краси, далекоглядності, емблема сили й могутності окремих людей (царів, героїв), королівств, народів"* [4, с. 154].

Саме цю пісню співатиме кобзар далеко на чужині в останні хвилини біля смертного одра Мазепи. Тоді ж гетьман чує страшні новини з України, звістки про розправи з вірними йому людьми і проголошення анафеми. Пісня супроводжує гетьмана впродовж життя, додаючи йому натхнення, впевненості у собі, запалу до боротьби за майбутнє України.

Загибель України після поразки під Полтавою кобзар передає також через символічні образи розп'яття, хреста і тернового вінка: *"Ох, го-*

ре чайці, лишенько небозі! / Повисла на хресті, в вінці терновім / Святая Україна – хай Господь / Поб'є всіх тих, що розп'яли її!.." [5, №11–12, с. 296].

Найщиріший Мазепа з Мотрею. Лише їй він виказує усі свої задуми, чекаючи поради: *"Не за горами вже той час, / Як блисне сонце для всіх нас – / Як згине кат московський!"* [5, № 5–6, с. 139].

Окрилений любов'ю до Мотрі і її коханням, гетьман готовий знищити ворога: *"З ярма проклятої Москви / Я вирву Україну…"* [5, № 5–6, с. 139].

Між особистим щастям і долею України Мазепа вибирає останнє. Він відсилає хрещеницю до батьків, щоб не давати приводу для чуток, і зосереджується на виборі дальшого шляху. Його підтримує Мотря, котра не втрачає надій на шлюб із гетьманом, але здатна чекати, доки вирішаться глобальні питання: *"Ясновельможний, думати про це, / Коли в неволі стогне Батьківщина, / Коли ще не доконано того, / Для чого у своїх жили ми мріях, / І проти чого наше все життя / Не варт нічого?.."* [5, №10, с. 261].

Російська імперія Мазепі уявляється як сильна держава, на яку чекає поневолення: *"А ти, прославлений московський кате, / Під чоботом сильнішого владики, / Як гад паскудний, скорчишся і здохнеш"* [5, № 7–8, с. 180].

У сварці з Кочубеєм Мазепа називає суддю *"прислужником московським", "московським рабом"* [5, № 7–8, с. 181]. Гетьман знає, що той є його найлютішим ворогом, донощиком і шпигуном, доглядачем гетьманської особи, і сміливо про це каже йому просто у вічі, іменуючи Юдою. Кочубей заздрить Мазепі і перебільшує його вплив на російського царя, вважаючи, що Петро І на всі події в Україні дивиться очима Мазепи. Гетьман же переконаний, що цар не повірить скарзі Кочубея, адже недаремно він двадцять років плазував перед московським володарем, але тепер прагне видертися з його кігтів і царя *"пошити, зрештою, в великі дурні"* [5, №10, с. 259].

Як і в драмі С. Воробкевича, С. Черкасенко показує, що керує суддею дружина. Саме вона стоїть за написанням доносів і тримає усіх учасників заговору проти гетьмана у своїй владі, погрожуючи їм. Навіть коли надходить звістка про наказ арештувати Кочубея з Іскрою, вона каже сідлати коней і відсилає їх під захист охтирського полковника Ф. Осипова, де вони мають написати скаргу і відвести її особисто царю. Жінка розуміє, що посилає їх на вірну смерть, адже шансів переконати Петра І у зраді гетьмана дуже мало, але вирішує йти до кінця у своїй війні з Мазепою, прагне помститися за власні переживання й людський поговір через втечу Мотрі.

Зі свого оточення Мазепа найбільше довіряє Орликові, тому з ним обговорює питання про порушення договору Москвою, яка козаків вважає за рабів, використовуючи їх для будівництва Петербурга та власних завойовницьких воєн. Москва, як ворог, наділена семантично негативними епітетами (*"дурна", "дика"*), не кращеавторське трактування поляків, яких названо *"ляхами лукавими"* [5, № 7–8, с. 184]. Але Орлик не розуміє причини негативного ставлення Мазепи до простого народу. Обурений мовчанням людей і їх рабською покорою, Мазепа називає їх *"бидлом"*, що звикло працювати на пана. Усі проблеми українців гетьман пояснює тим, що народ не прагнув волі, а шукав легшого ярма. Орлик же захищає простолюд і вважає, що відповідати мають лідери, які до цього довели.

Саме старшина підбурює гетьмана на рішучі дії. Тут сміливо мовить Ломиковський: *"Чи мусимо усе життя московським / Коритися нетруженим чортам?"* [5, № 11–12, с. 293], пізніше, обурюючись довгим роздумам Мазепи, ще гнівніше додає: *"А на якого ж дідька булава / Гетьманська в тебе у руках? / Не бачиш сам, здоров, що саме час / Кайдани наші нею розтрощить?"* [5, № 11–12, с. 293]. Його підтримують усі найближчі до гетьмана козаки, обіцяючи заприсягнутися. Сам Мазепа вичікує їхніх аргументів, хоча давно вже продумав усі деталі з Орликом, але не може повірити в те, що народ заговорив, насолоджується цим.

Отже, С. Черкасенко не лише розкрив особисту драму І. Мазепи, але показав усю складність його стосунків із старшиною та народом. Автор акцентує увагу на схильності українців до зрадництва, пристосуванства, що заважає гетьману бути щирим з оточенням, робить його обережним і потаємним. Лише відступ від Москви об'єднує гетьмана зі старшиною, розкриває спільні прагнення до волі, але ця подія залишає байдужим народ. Письменник змальовує трагічні сторінки історії України (зруйнування Батурина, Полтавську битву), які довгий час оминалися в підручниках та художніх творах.

Література

1. Гнатюк О. Прощання з імперією: українські дискусії про ідентичність / Оля Гнатюк. – К. : Критика, 2005. – 529 с.
2. Жайворонок В. Знаки української етнокультури : словник-довідник / Віталій Жайворонок; Національна академія наук України, Інститут мовознавства імені О.О. Потебні. – К. : Довіра, 2006. – 703 с.
3. Крупницький Б. Гетьман Мазепа та його доба / Борис Крупницький. – К. : Грамота, 2008. – 351 с.

4. Словник символів культури України / за заг. ред. В.П. Коцура, О.І. Потапенка, М.К. Дмитренка. – К. : Міленіум, 2002. – 260 с.
5. Черкасенко С. Коли народ мовчить / С. Черкасенко // Самостійна думка. – 1933. – № 3. – С. 77 – 82. – № 4. – С. 104 – 108. – № 5–6. – С. 135 – 141. – №7–8. – С. 180 – 185. – №9. – С. 234 – 237. – № 10. – С. 258 – 262. – № 11–12. – С. 290 – 298.

Рассматривается малоизвестная драма С. Черкасенко "Когда народ молчит". Акцентируется на потере людьми веры в возможную свободу, превращении их в покорных рабов. Раскрывается неоднозначный образ І. Мазепы, которого сначала воспринимают как московского прислужника, но потом убеждаются в его решительности порвать с ненавистным северным соседом и добиться независимости Украины. Драма отличается выразительными антиколониальными мотивами.

Ключевые слова: *С. Черкасенко, И. Мазепа, В. Кочубей, Иуда, антиколониальные мотивы.*

The article examines the little-known drama "When the nation is silent", written by S. Cherkasenko. The author emphasizes on losing the faith amongst the people in potential freedom, converting them into obedient slaves. The drama discloses an ambiguous figure of I. Mazepa, who first was taken as muscovite servitor, but then became determined to break off a relationship with the hateful northern neighbor and to get the independence for Ukraine. There are very emphatic anti-colonial motives taking place in drama.

Key words: *S. Cherkasenko, I. Mazepa, V. Kochubey, Judas, anti-colonial motives.*